

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۲/۱۱

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۲/۰۶/۱۸

مریم یغمانیان^۱، یعقوب آژند^۲

عجایب المجالس؛ مطالعه‌ی عجایب‌نگاری در نسخ چاپ سنگی کتاب تحفة المجالس^۳

چکیده

تصویرگری دینی، که جولان‌گاه اسطوره و رمز است، در آثار چاپ سنگی ایرانی نمونه‌هایی بدیع خلق می‌کند که گوشه‌ای از این آفرینش را می‌توان در نسخه‌های تحفة المجالس یافت. این کتاب که راوی معجزات معصومین^(ع) است، به سبب آکنده بودن از رخدادهایی خارق‌عادت، بستری مناسب برای ظهور عجایب‌نگاری به نظر می‌رسد. پژوهش حاضر، بر آن است تا با بررسی حضور عجایب‌نگاری در نسخ چاپ سنگی تحفة المجالس، به درک رویکرد تصویرگر قجر، در برخورد با موجودات عجیب دست یابد؛ آیا تصویرگر تحفة المجالس به دلایلی احتمالی، چون رازآلودگی، کشش ذاتی یا جلب مخاطب، آثار خود را از عجایب‌نگاری انباشته و یا برعکس، از تصویر کردن موجودات عجیب اجتناب کرده، یا به دور از این دو سویه، تصویر کردن وفادارانه‌ی متن روایات را شیوه‌ی خود قرار داده است؟ به این منظور، پس از معرفی تحفة المجالس و نسخ بررسی شده از این کتاب، و شرح مختصری در مورد سه تصویرگری که امضای ایشان را در میان تصاویر این نسخ می‌توان یافت، با مطالعه‌ی تطبیقی متن روایات و تصاویر، در نسخه‌های چاپ سنگی تحفة المجالس، خواهیم دید که در مجموع، تصویرگر تحفة المجالس وفاداری به متن روایت را ترجیح داده و در کمتر مواردی، از تصویرسازی متن فراتر رفته و عجایی را به روایت افزوده یا از آن کاسته است. بدین ترتیب، نوشتار حاضر، درعین معرفی بیست‌ودو نسخه‌ی چاپ سنگی از کتاب تحفة المجالس که از آن میان، هشت نسخه مصور هستند، می‌کوشد تا با شکلی از رویکرد تحلیلی، به بررسی نگاره‌های نسخ مذکور بپردازد. بستر صورت‌بندی این جستار، نسخه‌های چاپ سنگی کتاب تحفة المجالس محفوظ در کتابخانه‌های عمومی تهران خواهد بود و در راستای دستیابی به یافته‌های فوق، شیوه‌ی توصیفی-تحلیلی به کار گرفته شده و این پژوهش، با استفاده از منابع کتابخانه‌ای تدوین شده است.

واژه‌های کلیدی: تحفة المجالس، چاپ سنگی، عجایب‌نگاری، موجودات فراواقع، تصویرسازی

^۱ دانشجوی دکتری تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، دانشکده علوم نظری و مطالعات عالی هنر، دانشگاه هنر، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

Email: m.yaghmaeian@gmail.com

^۲ استاد (بازنشسته) دانشکده‌ی هنرهای تجسمی، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران

^۳ این مقاله، مستخرج از رسال دکتری نویسنده اول، با عنوان تحلیل جامعه‌شناختی فرهنگی تصویر حضرت علی (ع) در عصر ناصری با تمرکز بر چاپ سنگی، و با راهنمایی نویسنده دوم، در دانشگاه هنر ایران است.

مقدمه

افسانه و اسطوره، به‌عنوان جلوه‌هایی از فرهنگ هر قوم، با خلاقیت قومی رابطه‌ای مستقیم دارند. شاید بتوان گفت که اسطوره و هنر، دوروی یک سکه بوده و در خاستگاه و هدف مشترک هستند. فصل ممیز این دو، یکی نحوه‌ی ارایه یا همان ظرف بیان آنهاست و دیگر این‌که خالق اسطوره، خلاقیت وجدان جمعی و عامل پیدایش اثر هنری، آفرینش فردی است. ملت ایران، تجربه‌های تاریخی و هویت خویش را در لابه‌لای افسانه‌ها و حماسه‌ها ماندگار کرده است و حاصل تجارب تاریخی و فرهنگی خود را، گاه آشکار و گاه در غالب اشارات و نمادها ابراز داشته است (یا حقی، ۱۳۸۹: مقدمه/شش-پنج). چراکه، اسطوره، زبان جمعی انسان آفریننده است و اسطوره‌سازی، در جهت معنی دادن به جهان انجام می‌گیرد و اسطوره، به یاری جامعه‌ی درخودمانده آمده و آن را به پویایی و جمع‌گرایی برمی‌انگیزد (هینلز، ۱۳۸۹: ۲۰).

یکی از بنیادهای اندیشه‌ی باورمندان به دین و مذهب، اعتقاد به رویدادهای شگفتی است که فراتر از نیرو و اراده‌ی انسان پیش می‌آیند. آدمیان در طول تاریخ، نشانه‌ی اصالت دین را در معجزات بزرگان دین دانسته‌اند. زکریای قزوینی در کتاب عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات، امر غریب را امری می‌داند که کم اتفاق بیافتد و مخالف عادت باشد. وی معجزات پیامبران را امور غریبی می‌داند که حاصل تاثیر نفوس پیامبران بر دیگران هستند (قزوینی، ۱۳۴۰: ۱۴). چنین است که اسطوره‌های دینی، با امور غریب ارتباط می‌یابند. زمینه‌ی مستعد فرهنگ ایران‌زمین در برخورد با اسلام، با منابع بی‌شماری از قصص و روایات روبه‌رو شد و بارور شده از سرچشمه‌های معنویت اسلام و با بینشی نوین، عرفان، فلسفه و ادبیات نوین خود را شکل داد. این‌جاست که نمی‌توان با مرزی مشخص، اسطوره‌ها و روایات ایرانی را از قصص و اندیشه‌های اسلامی جدا کرد (یا حقی، ۱۳۸۹: مقدمه/هفت-شش). در نقاشی ایرانی نیز، یکی از گرایش‌های اصلی، تصویرگری آثار دینی است که در نسخه‌های خطی و کتاب‌های چاپ سنگی به‌شکل گسترده به‌چشم می‌خورد. در دوره‌های نخستین اسلام، نقاشی رواج کمتری داشت اما از اواخر قرن هفتم هجری قمری، شاید در پی اسلام آوردن حاکمان مغول در ایران آن روزگار، گونه‌ای از نقاشی دینی با محوریت شخص مقدس رشد یافت (بوذری، ۱۳۸۹: ۲۱). که تا امروز، به زیست پویای خود در عرصه‌ی هنر ایرانی ادامه داده است.

سده‌ی سیزدهم هجری قمری، از دوره‌های استثنایی تاریخ ایران به‌شمار می‌آید. از یک‌سو ذهنیت‌های سنتی و نظام ارباب-رعیتی همچنان به قوت خود باقی بود و از سوی دیگر، تحولات نوین سیاسی، فرهنگی و اجتماعی، در یک واژه‌ی مدرنیته، در شرف تکوین بودند. رویکرد به نقش مردم در قالب انتخابات و ایجاد پارلمان (مجلس)، برای بار نخست به آزمون درآمد و درعین‌حال، آموزش و سواد از محدوده‌ی کانون‌های درباری و اشرافی فراتر رفته و با ایجاد مدارس نوین و انتشار مطبوعات و کتاب‌های چاپی، دانش به عرصه‌ی عمومی راه یافت. بدین‌ترتیب، تصویر نیز فراتر از طبقات خاص و مرفه، در اختیار مردم کوچک‌و‌بازار قرار گرفت (مارزلف، ۱۳۹۰: ۷). در این‌میان، کتاب‌های چاپ سنگی نقش منحصربه‌فردی را ایفا کردند. این شیوه از تولید و تکثیر، موجب شد تا کتاب، از انحصار طبقات خاص خارج شود و در عرصه‌ی فرهنگ همگانی مطرح گردد.

دوره‌ی قاجار، از بعد فرهنگ عامه دارای جذبه‌ی خاصی است. در این عصر که جامعه‌ی قاجار بین دو قطب سنت و تجدد در نوسان بود، ادبیات عامه‌ی این جامعه، زبان حال فرهنگ ملت در حال گذار محسوب می‌شود (مارزلف، ۱۳۸۷: ۱۱۴). در یکی از فهرست‌های مهم کتب چاپی مربوط به این دوره، که فهرست

حاجی موسی نام دارد و بیش از ۳۳۰ عنوان کتاب را معرفی می‌کند، چند گروه کتاب در زمره‌ی ادبیات عامه قرار می‌گیرند: کتب احادیث و اخبار و غیره، کتب ادعیه و کتب مصیبت‌نامه (شرح ماجرای امام حسین^(ع)) و یاران ایشان)، دیوان‌های شعر و قصص و حکایات، و کتاب‌های بچه‌خوانی. دسته‌ی اول یعنی کتب احادیث و اخبار، هم به‌لحاظ محتوایی و هم از نظر میزان رواج در میان طبقات مختلف جامعه، به‌درستی جزو آثار ادبیات عامه محسوب شده است. از کتب این دسته می‌توان به جامع المعجزات، قصص الانبیاء، سیف الاثمه و تحفة المجالس اشاره کرد (همان: ۱۰۳-۱۰۲).

تحفة المجالس که در زمره‌ی آثار ادبیات عامیانه‌ی دینی قرار می‌گیرد، راوی معجزات معصومین^(ع) و مملو از رخدادهایی خارق‌عادت بوده و در نتیجه، بستری مناسب برای ظهور عجایب‌نگاری است. پژوهش حاضر، خواهد کوشید تا با بررسی حضور عجایب‌نگاری در نسخ تحفة المجالس، رویکرد تصویرگر قجر در برخورد با عجایب، در این کتاب را مطالعه کند.

پیشینه پژوهش

از میان پژوهش‌های متعددی که در زمینه‌ی چاپ سنگی نگاشته شده‌اند، هیچ‌یک به مطالعه‌ی نسخ متعدد کتاب تحفة المجالس نپرداخته است. تنها، اولریش مارزلف در کتاب تصویرسازی داستانی در کتاب‌های چاپ سنگی فارسی (۱۳۹۰)، اشاره‌ای به کتاب تحفة المجالس نموده و نیز مقاله‌ای از جابر عنصری، با عنوان تحفة المجالس: معرفی یک کتاب چاپ سنگی (۱۳۸۲) به بررسی نسخه‌ی چاپ سنگی از این کتاب پرداخته است. نسخه‌ی مورد بحث از کتاب تحفة المجالس، فاقد تاریخ چاپ بوده و تنها یک تصویر دارد. از سوی دیگر، چنان‌که گفته شد، در زمینه‌ی چاپ سنگی پژوهش‌های متعددی انجام شده است و شاید بتوان شاخص‌ترین نمونه را کتاب تصویرسازی داستانی در کتاب‌های چاپ سنگی فارسی دانست، که ذکر آن رفت. در این کتاب که نخستین تلاش علمی در معرفی کتاب‌های چاپ سنگی مصور ایرانی محسوب می‌شود، فهرستی دقیق از کتاب‌های مصور چاپ سنگی و محل نگهداری فعلی آنها ارائه شده است. هرچند که این فهرست، گزینشی است و نشانه‌ی محدودیت دسترسی مارزلف به نسخ چاپ سنگی می‌باشد، ولی در معرفی عناوین کتب چاپ سنگی به پژوهشگران و صورت‌بستن تحقیقات آتی، نقشی مؤثر داشته است. از دیگر پژوهش‌های نگاشته شده توسط اولریش مارزلف پیرامون بررسی تصاویر چاپ سنگی، می‌توان به مقاله‌ی بازنمایی تصویری مضامین شیعی در کتب چاپ سنگی دوره قاجار (۲۰۱۲) و نیز کتاب فرهنگ بصری شیعیان دوازده امامی ایران در دوره قاجار (۱۳۹۸) اشاره کرد که دارای درون‌مایه‌ی مذهبی هستند. کتاب اخیر، فرهنگ بصری شیعیان ایران را که در نسخه‌های خطی، کتاب‌های چاپ سنگی و آثار کاشی‌کاری و مانند آن ثبت شده است، مطالعه می‌نماید و فصول مفیدی چون گسترش تاریخی فرهنگ بصری شیعه در دوره‌ی قاجار و تصورات شیعی در کتاب‌های چاپ سنگی دوره‌ی قاجار، را دارا می‌باشد. نوشتار دیگری که به کتب مذهبی چاپ سنگی می‌پردازد، واکاوی تبدیل گفتمان مکتوب غزوه خیبر به گفتمان بصری در کتاب طوفان البکاء (۱۳۹۹) است که سه نسخه‌ی چاپ سربی و چهار نسخه‌ی چاپ سنگی از طوفان البکاء که توسط میرزا علیقلی خوبی تصویر شده است را مورد مطالعه قرار داده و میزان تأثیر روایات تاریخی و حدیثی و گاه بازتاب آنها در اشعار (گفتمان مکتوب) را در خلق تصاویر طوفان البکاء، بررسی می‌نماید. از دیگر پژوهش‌هایی که به مطالعه‌ی کتاب‌های چاپ سنگی مصور ایرانی پرداخته‌اند، می‌توان به سه کتاب

آلبوم شاهنامه: تصویرهای چاپ سنگی شاهنامه فردوسی (۱۳۸۴)، به قلم مارزلف که شش نسخه‌ی چاپ سنگی از شاهنامه فردوسی را معرفی می‌نماید، قضای بی‌زوال (۱۳۸۹)، نوشته‌ی علی بوذری که حاوی نگاهی تطبیقی به تصاویر چاپ سنگی معراج پیامبر^(ص) است، و چهل طوفان (۱۳۹۰) که به معرفی و بررسی تصاویر چهل نسخه از کتاب طوفان البکاء، از میان پنجاه‌وشش چاپ سنگی و سربی مصور شناسایی شده‌ی این کتاب می‌پردازد، اشاره کرد. هر سه پژوهش، با مرجع قرار دادن متنی مشخص، به معرفی تصاویر چاپ سنگی شیوه‌ی مصورسازی آن در چاپ‌های گوناگون می‌پردازند. در این کتاب‌ها، تمام تصاویر از مجموعه چاپ‌های سنگی شناسایی شده، که مربوط به داستان واحدی هستند، در یک بخش آمده (طبقه‌بندی موضوعی تصاویر) و در ابتدای هر بخش، گزیده‌ای از متن روایت کتاب درج شده است. آن‌چه در این آثار مشاهده نمی‌شود، رویکرد تحلیلی و واکاوی است و این نوشتارها، بیشتر به توصیف و طبقه‌بندی تصاویر نسخ چاپی اختصاص دارند. با این وجود، انسجام در گردآوری نسخ متعدد و ارایه‌ی تصاویر آمده در نسخ مذکور، سودمند است. کتاب دیگری که به بررسی نسخ مصور چاپ سنگی اختصاص دارد، اخبارنامه (۱۳۹۱) است که حاصل تلاش اولریش مارزلف و پگاه خدیش می‌باشد. این نوشتار، دو نسخه از اخبارنامه که تاکنون شناسایی شده است را معرفی می‌نماید که به‌طور دقیق مانند یکدیگر هستند. پژوهش مذکور، به این سبب که به اخبارنامه که از نظر نسبت تعداد تصویر به متن، غنی‌ترین کتاب مصور چاپ سنگی است (در ۷۴ صفحه آن، در مجموع ۸۳ تصویر وجود دارد)، پرداخته، درخور توجه می‌باشد و به‌علت پرداختن به یک نسخه‌ی منفرد چاپ سنگی در یک کتاب، طبعاً تشریح مفصلی از نسخه‌ی مورد بررسی، ارایه کرده است.

از میان کتاب‌هایی که تاریخ چاپ سنگی را موضوع بحث خود قرار داده‌اند، تاریخ چاپ در ایران (۱۳۷۸)، به قلم شهلا بابازاده که از نخستین کتاب‌هایی است که به پیشینه‌ی چاپ و تاریخ ورود چاپ سربی و سنگی به ایران پرداخته است و تاریخ چاپ سنگی در ایران (۱۳۸۸)، نوشته‌ی الیمپادا شچگلوا که در زمره‌ی نخستین پژوهش‌های مستقل انجام شده توسط یک محقق غیرفارسی‌زبان در حوزه‌ی چاپ سنگی ایران است، مهم و شایسته‌ی توجه هستند. ازسوی دیگر، در واکاوی آثاری که از جنبه‌ی نظری به چاپ سنگی پرداخته‌اند، دو کتاب چاپ سنگی فارسی از نگاه شرق‌شناسان (۱۳۹۱) که شامل هشت مقاله از پژوهشگرانی چون مارزلف، ویلم فلور، شگلوا و دیگران است و کتاب بیست مقاله در باب تاریخ چاپ سنگی در ایران (۱۳۹۴) که مجموعه مقالات مارزلف، با موضوع چاپ سنگی را گردآوری کرده است، پژوهش‌هایی مفید بوده و حاوی اطلاعاتی کارآمد، می‌باشند.

یکی از نخستین پژوهش‌هایی که به مطالعه‌ی عجایب‌نگاری در عرصه‌ی هنرهای تصویری پرداخته، عجایب‌نگاری در ایران اسلامی (۱۳۸۶) به قلم محمد پرویزی می‌باشد که در دو بخش عجایب‌نامه‌ها و عجایب‌نگاری‌ها، و بخت سیاه محمد سیاه‌قلم تدوین شده است. همچنین، سیدمحمد طاهری‌قمی در دو مقاله‌ی واکاوی نسبت قوه خیال با عجایب‌نگاری در نگارگری ایرانی اسلامی (۱۳۹۹) و نمودهای عجایب‌نگاری در چند نسخه برگزیده از ایران عهد ایلخانی و جلایری (۱۴۰۱)، سنت عجایب‌نگاری را در عرصه‌ی آثار نگارگری بررسی شده است. با این وصف، چنان‌که شرح آن رفت، پژوهشی پیرامون مطالعه‌ی عجایب‌نگاری در نسخ چاپ سنگی کتاب تحفة المجالس، تاکنون تدوین نشده و صرفاً تحت عناوین مجزای عجایب‌نگاری، چاپ سنگی و کتاب تحفة المجالس، به این موضوع پرداخته شده است.

روش انجام پژوهش

این جستار، پژوهشی کیفی است که به شیوهی مطالعه موردی^۱ چندموردی، انجام می‌گیرد. مطالعه‌ی موردی، یک بررسی نظام‌مند کاوشی، توصیفی، یا تبیینی یک مورد یا معدودی از موردها است (میرزایی، ۱۳۹۵: ۳۴۵). مطالعه‌های موردی، در زمینه‌ی کشف واقعیت بسیار مناسب هستند و از طریق آنها می‌توان واقعیت‌ها را تشخیص داد و تشابه‌ها، تفاوت‌ها و تعارض‌ها را کشف و باز نمود کرد. مطالعه‌ی موردی، با توجه به تعداد موردهای مطالعاتی، به تک‌موردی و چندموردی تقسیم می‌شود. مطالعه‌ی چندموردی، نه تنها برای اکتشاف و ایجاد فرضیه‌های جدید مناسب است، بلکه برای آزمون فرضیه و نظریه و حتی تعمیم نیز به کار می‌رود (همان: ۳۴۸-۳۵۳). در مطالعه‌ی موردی، تحلیل داده‌ها شامل بررسی، مقوله‌بندی، جدول‌بندی یا ترکیب مجدد شواهد، برای پرداختن به گزاره‌های نخستین مطالعه، از جمله پرسش‌ها یا فرضیه‌های پژوهش، است (همان: ۳۶۲).

جهت صورت‌بستن پژوهش حاضر، نخست و در مرحله‌ی گردآوری نمونه‌ها، کلیه‌ی تصاویر نسخ چاپ سنگی مصور کتاب تحفة المجالس، از تمام کتابخانه‌های عمومی شهر تهران گردآوری شده است و سپس، آن دسته از تصاویر مذکور که واجد عجایب‌نگاری بوده‌اند، جداسازی و مقوله‌بندی شده و در آخر، مورد مطالعه‌ی توصیفی-تحلیلی قرار گرفته‌اند.

معرفی کتاب تحفة المجالس

کتاب تحفة المجالس که نوشته‌ی سلطان محمد بن تاج‌الدین حسن استرآبادی است، دربردارنده‌ی معجزات پیامبر اسلام (ص) و کرامات حضرت فاطمه (س) و دوازده امام معصوم (ع) می‌باشد. این کتاب شامل یک مقدمه، چهارده مقصد و یک خاتمه است. مقدمه شامل دو فصل است: فصل اول در تحقیق معنی معجزه و فصل دوم در ذکر کتبی که روایات معجزات از آنها نقل شده است. چهارده مقصد کتاب، در دو جلد آمده‌اند. جلد اول، از ابتدای معجزات پیغمبر اسلام (ص) تا پایان معجزات امام حسین (ع) را شامل می‌شود. جلد دوم کتاب با معجزات امام سجاد (ع) آغاز شده و با کرامات امام دوازدهم (عج) و به دنبال آن ذکر بخش خاتمه، پایان می‌پذیرد. شرح مقاصد و خاتمه‌ی کتاب در جدول شماره‌ی ۱ آمده است.

جدول شماره ۱: شرح محتوای کتاب تحفة المجالس (مأخذ: نگارندگان)

نام بخش کتاب	محتوای بخش کتاب	تعداد معجزات (روایات)
مقدمه	شامل دو فصل، در تحقیق معنی معجزه و در ذکر کتبی که روایات معجزات از آنها نقل شده	
مقصد اول	معجزات خاتم الانبیا(ص)	مشمول بر ۱۲۹ معجزه
مقصد دوم	کرامات امام علی(ع)	مشمول بر ۱۰۲ روایت
مقصد سوم	کرامات حضرت فاطمه(س)	مشمول بر ۱۴ روایت
مقصد چهارم	کرامات امام حسن(ع)	مشمول بر ۱۶ روایت
مقصد پنجم	کرامات امام حسین(ع)	مشمول بر ۵۰ روایت
مقصد ششم	کرامات امام زین العابدین(ع)	مشمول بر ۳۰ روایت
مقصد هفتم	کرامات امام محمدباقر(ع)	مشمول بر ۲۹ روایت
مقصد هشتم	کرامات امام جعفر صادق(ع)	مشمول بر ۵۵ روایت
مقصد نهم	کرامات امام موسی کاظم(ع)	مشمول بر ۲۹ روایت
مقصد دهم	کرامات امام رضا(ع)	مشمول بر ۴۶ روایت
مقصد یازدهم	کرامات امام محمدتقی(ع)	مشمول بر ۲۸ روایت
مقصد دوازدهم	کرامات امام علی نقی(ع)	مشمول بر ۴۵ روایت
مقصد سیزدهم	کرامات امام حسن عسگری(ع)	مشمول بر ۳۵ روایت
مقصد چهاردهم	کرامات صاحب الامر(عج)	مشمول بر ۴۵ روایت
خاتمه	در ذکر حکایات حضرت صاحب الامر و ذکر بعضی علامات خروج آن حضرت	

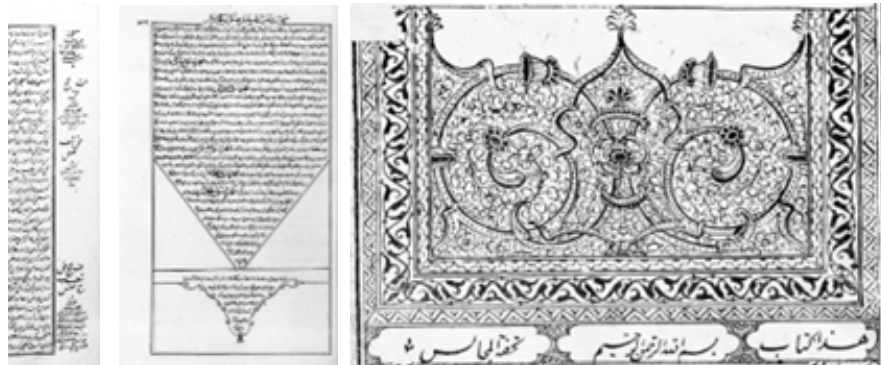
بدین سان، سلطان محمد در کتاب تحفة المجالس، در مجموع، ششصد و چهل و سه مورد از امور خارق عادت منسوب به چهارده معصوم(ع) را ذکر می کند و در فصل دوم از مقدمه، بیش از هفتاد عنوان کتاب را به عنوان منبع ذکر این روایات معرفی می نماید. از میان کتاب های مذکور می توان به الارشاد به تالیف شیخ مفید، بحار الانوار، علم الیقین، تاریخ ابی حنیفه دینوری، جامع الاسرار، منهج التحقيق، المناقب به تالیف ابوالمؤید خوارزمی، روضه الشهداء، قصص الانبیاء و بسیاری دیگر که ذکر آن ها در این مجال محدود نمی گنجد، اشاره کرد (استرآبادی، ۱۳۹۱: ۱۲).

نسخ چاپ سنگی تحفة المجالس

پژوهش حاضر، به بررسی کتاب های تحفة المجالس چاپ سنگی محفوظ در کتابخانه های عمومی تهران پرداخته است و بیست و دو کتاب چاپ سنگی را معرفی می نماید که از آن میان، چهارده نسخه فاقد تصویر و هشت کتاب دیگر مصور هستند. این نسخ در فاصله ۱۲۶۷ ق تا ۱۳۴۴ ق به چاپ رسیده اند. اطلاعات کتاب شناسی بیست و دو نسخه مذکور، در جدول شماره ۲ آمده است.

در بررسی نسخه‌های چاپ سنگی کتاب تحفة المجالس، ویژگی‌هایی مشترک میان ساختار نسخه‌ها و نیز تصاویر آمده در آنها مشاهده می‌شود. در اغلب این نسخ و در تمام نمونه‌های مصور، سرلوح وجود دارد، اگرچه در برخی موارد بسیار ساده شده است (تصویر ۱)². متن کتاب‌ها، بیشتر به خط نستعلیق و در معدود موارد به نسخ نگاشته شده است. صفحه‌ها دارای جدول‌کشی ساده هستند که در بخش‌هایی، جهت جایگزینی تصاویر قطع شده است. در انتهای تمام نسخه‌های بررسی شده، کتیبه‌ای سه‌گوش آمده است که راس آن روبه‌پایین و قاعده‌اش روبه‌بالا است و در آن آگاهی‌هایی در باب نگارنده، کاتب، تصویرگر، تاریخ نشر، ناشر و نام چاپخانه، ذکر شده است (تصویر ۲). در نسخ تحفة المجالس چاپ سنگی، هرگاه محرر مطلبی را از قلم انداخته، همان مطلب را در حاشیه‌ی کتاب نگاشته و بدین ترتیب، درست‌نویسی و ادای کلام کامل را برتر از جلوه‌ی صوری کتاب دانسته است (عنصری، ۱۳۸۲: ۷۰). در عین حال، عنوان بسیاری از تصاویر، خارج از جدول‌کشی‌ها و در قالب حاشیه‌نویسی آمده است (تصویر ۳).

تصاویر، در داخل یک کادر مستطیل‌شکل و ساده و گاه بدون کادر، در میان سطور نوشته قرار گرفته‌اند. کادر تصاویر، گاه توسط بخش‌هایی از تصویر داخل آن قطع شده است. به نظر می‌رسد که این مساله، بیشتر به سبب تنگی فضای تصویر پیش آمده و اهداف زیبایی‌شناسانه چندان مد نظر تصویرگر نبوده است، چراکه در اغلب موارد، ابعاد پیکره‌ها و نزدیکی آنها به لبه‌های کادر، تصویر را در مرز نوعی فشردگی قرار داده است. چهره‌ها و پیکره‌ها واجد نوعی خشکی و ایستایی بوده و چهره‌ها، اغلب به صورت قراردادی و با شکلی واحد ترسیم شده‌اند و کمتر بیانگر حالات درونی شخصیت‌ها هستند. گاه، این دوری از بیانگری عاطفی، به شخصیت‌های تصویر، سیمایی آرمانی بخشیده است (تصویر ۴).

تصویر ۱ (راست): سرلوح (استرآبادی، ۱۲۷۲: معجزه‌ی ۱ از مقصد ۱)
 تصویر ۲ (چپ): کتیبه‌ی سه‌گوش (استرآبادی، ۱۳۴۴: معجزه‌ی ۹ از مقصد ۱۲)
 تصویر ۳ (وسط): حاشیه‌نویسی (استرآبادی، ۱۲۷۲: معجزه‌ی ۳۵ از مقصد ۱۴)

جدول شماره ۲: اطلاعات کتاب‌شناسی نسخ تحفة المجالس (مأخذ: نگارندگان)

ردیف	تاریخ نشر (ه. ق.)	محل نگهداری شماره بازیابی	وضعیت نشر	چاپخانه/کاتب	تعداد صفحه	تعداد سطر	ابعاد صفحه (سانتی متر)	ابعاد متن (سانتی متر)	
۱	۱۲۶۷	کتابخانه ملی ۵۸۳۹	تهران حاج محمد مهدی تاجر تهرانی	ملا فضل الله تهرانی مصطفی قلی بن محمد هادی کجوری بلده	۴۲۶	۳۵	۲۰/۵×۳۴	۱۴/۵×۲۶	
۲	۱۲۷۲ ^۱	کتابخانه ملی ۶-۱۵۵۷۸	تهران حاجی محمد تقی	حاجی آقابن احمد تیریزی -	۳۱۷	۳۱	۲۱/۵×۳۴	۱۵×۲۷	
۳	۱۲۷۴	کتابخانه ملی ۶-۱۵۵۴۹	تبریز میرزا عبدالصمد	آخوند میرزا ملا عباسعلی عسکری بن حسین اردوبادی	۲۹۱	۳۳	۲۱/۵×۳۵	۱۵×۲۹	
۴	۱۲۷۴	کتابخانه ملی ۶-۱۶۸۲۰	تهران میرزا حسین بن محمد نصیر	- محمد باقر بن محمد حسن	۳۱۱	۳۳	۲۱/۵×۳۵	۱۶/۵×۲۹	
۵	۱۲۷۵	کتابخانه مجلس (ش ۱) ۲۳۷۷۸۳	بی‌جا سیدجلیل بن مهدی الحسینی	- ابوالقاسم بن نصیر حسینی البحر فادانی	۳۵۴	۳۳	۲۱×۳۴	۱۶×۲۹	
۶	۱۲۷۵	کتابخانه ملی ۶-۱۸۹۶۷	بی‌جا بی‌نا	- -	۲۷۱	-	۲۰/۵×۳۳/۵	-	
۷	۱۲۸۱	کتابخانه حرم عبدالعظیم ۱۵م۴	بی‌جا بی‌نا	- حسن بن محمد هاشم موسوی خوانساری	۲۴۴	۳۵	۲۱/۵×۳۴/۵	۱۷×۳۰	
۸	۱۲۸۲	کتابخانه ملی ۱۱۶۱۵	بی‌جا آقاعلی اکبر خوانساری	- -	۲۹۰	۳۷	۲۰×۳۲	۱۷×۲۹	
۹	۱۲۸۶	کتابخانه مجلس (ش ۱) ۴۵۹۸۹۶	تهران حسن و ابراهیم خوانساری	الله قلی خان میرزا آقا کمره‌نی	به علت تغییر مخزن نگهداری کتاب، امکان بررسی نسخه وجود نداشت.				
۱۰	۱۲۸۸	کتابخانه ملی ۶-۱۹۷۵۴	بی‌جا حاجی ملا عباسعلی	- -	۲۹۹	۳۵	۲۰×۳۳	۱۵×۳۰	
۱۱	۱۲۹۷	کتابخانه مجلس (ش ۱) ۴۲۲۷۵۳	تهران الله قلی خان	- حاج محمد حسین طهرانی	به علت تغییر مخزن نگهداری کتاب، امکان بررسی نسخه وجود نداشت.				
۱۲	۱۳۱۳	کتابخانه حرم عبدالعظیم ۱۶م۲۷	بی‌جا بی‌نا	- علی	۳۰۶	۳۴	۲۰×۳۳/۵	۱۷×۲۹	
۱۳	۱۳۱۷	کتابخانه مجلس ۱۱۲۴۷۷۹	تهران غلام حسین و علی اکبر طهرانی	مشهدی خداداد ملا ابوالقاسم محمد حسن خوانساری	۳۶۲	۳۴	۲۱×۳۴	۱۶/۵×۲۹	
۱۴	۱۳۴۴ ^۲	کتابخانه ملی ۶۸۰۲	نجف محمد رضا نجفی	مرتضوی محمد حسن نجف آبادی الاصفهانی	۲۸۷	۳۷	۲۱×۳۲	۱۵×۲۷/۵	
۱۵	۱۲۷۲	کتابخانه ملی ۶-۱۷۵۷۷	بی‌جا میرزا محمد (اقامحمد رضا)	- محمد باقر بن محمد حسن خوانساری	۳۸۰	۳۳	۱۲×۲۰	۱۰×۱۸	
۱۶	۱۲۷۳	کتابخانه ملی ۱۰۳۶۰-۶	بی‌جا بی‌نا	- محمد علی	۳۸۴	۳۳	۱۴×۲۵	۱۸×۲۸	
۱۷	۱۲۷۵	کتابخانه ملی ۸۲۸۴-۶	بی‌جا بی‌نا	- عبدالحمید فریدنی	۳۳۴	۳۳	۱۸/۵×۳۲	۱۶×۲۹	
۱۸	۱۲۷۸	کتابخانه و موزه ملک ت۴۸۲ الف ۲۹۷/۹۵	تبریز مشهدی عباسعلی	- -	۲۹۰	۳۵	۲۱×۳۳	۱۶×۲۸/۵	
۱۹	۱۲۷۹ ^۳	کتابخانه ملی ۹۹۷۰-۶	تهران حسن و محمد صادق خوانساری	محمد قلی و محمد حسین محمد باقر الشهیر بخوشنویس	۳۵۴	۳۳	۲۰×۳۳	۱۶×۲۸	
۲۰	۱۲۸۰	کتابخانه ملی ۵۸۴۰-۶	تهران حسن و محمد صادق خوانساری	محمد قلی و محمد حسین -	۳۲۰	۳۳	۱۸×۲۸	۱۴×۲۵	
۲۱	۱۳۰۰	کتابخانه ملی ۸۰۴۹-۶	تهران حسن و محمد صادق خوانساری	آقا سید اسد الله خان جان بن سیف الله خان خوانساری	۳۳۹	۳۳	۱۸×۳۰	۱۵×۲۶/۵	
۲۲	بی‌تا ^۴	کتابخانه ملی ۶-۱۶۳۲۱	تهران علی نائینی	آقا میرزا علی اکبر حسن بن محمد هاشم موسوی خوانساری	۳۲۰	۳۵	۲۱×۳۴/۵	۱۷×۲۹/۵	
۱	نسخه دیگری از این تحفة المجالس در کتابخانه مجلس شورای اسلامی (کتابخانه شماره ۱) و به شماره بازیابی ۳۹۳۲۱۷ نگهداری می‌شود.								
۲	نسخه دیگری از این تحفة المجالس در کتابخانه مجلس شورای اسلامی (کتابخانه شماره ۱) و به شماره بازیابی ۱۰۸۹۳ نگهداری می‌شود.								
۳	نسخه دیگری از این تحفة المجالس در کتابخانه مجلس شورای اسلامی (کتابخانه ایرانشناسی) و به شماره بازیابی ۸۱۹۸ (۵۳۶BP) نگهداری می‌شود.								
۴	نسخه دیگری از این تحفة المجالس در کتابخانه آستان حضرت عبدالعظیم (حسن ^۲) و به شماره بازیابی ۲۳۲۱ نگهداری می‌شود.								

نسخه‌های فاقد تصویب کتاب تحفة المجالس

نسخه‌های مصور کتاب تحفة المجالس

تصویر ۴: پیکرها و چهره‌های ایستا و قراردادی (استرآبادی، ۱۳۰۰: بخش خاتمه)

تصویر ۵: جناب امیر^(ع) در گهواره و دریدن ازدها را (استرآبادی، ۱۲۷۲: معجزه‌ی ۷۳ از مقصد ۲)

تصویرگران تحفة المجالس

در میان نسخه‌های بررسی شده در پژوهش حاضر، تنها امضای سه تصویرگر وجود دارد که شرح مختصری در مورد هر یک از این هنرمندان در ادامه می‌آید.

۱. میرزا حسن بن آقاسید میرزا اصفهانی (دوره‌ی فعالیت ۸۱-۱۲۷۱ ق / ۶۴-۱۸۵۴ م)

میرزا حسن، از تصویرگران پرکار سال‌های میانی حضور چاپ سنگی در ایران است. وی از نظر بیان هنری و کثرت آثار در تصویرسازی کتب چاپ سنگی، پس از میرزا علیقلی خویی قرار دارد (مارزلف، ۱۳۹۰: ۵۵). میرزا حسن، از محضر اساتیدی چون میرزا علیقلی خویی (دوره‌ی فعالیت ۷۲-۱۲۶۳ ق)، ابوالحسن غفاری (۸۳-۱۲۲۹ ق) و آقاسید میرزا استفاده کرده است (بوذری، ۱۳۹۰: ۳۸). میرزا حسن اصفهانی، فرزند آقاسید میرزا، پیکرنگار مشهور دربار قاجار بوده است و در بسیاری از رقم‌های خود از پدرش نام می‌برد. واضح‌ترین ویژگی در سبک کار میرزا حسن، استفاده از خطوط قوی و پرجسارت در تصویرسازی چین‌وشکن جامه‌هاست (بوذری، ۱۳۸۹: ۵۶). وی در بسیاری از آثارش، از فضاهای آرمانی فاصله می‌گیرد و تصاویری بیان‌گر خلق می‌کند. این ویژگی را به‌خصوص در شیوه‌ی طراحی موجودات خیالی توسط این هنرمند، می‌توان مشاهده کرد (همان: ۲۹).

از میان نسخه‌های چاپ سنگی تحفة المجالس که در پژوهش پیش رو بررسی شده‌اند، رقم میرزاحسن، در دو نسخه به چشم می‌خورد. نخستین کتاب، تحفة المجالس چاپ شده در ۱۲۷۲ ق است. این نسخه دارای سیزده تصویر است و امضای میرزاحسن، با عبارت «عمل میرزاحسن بن سیدمیرزا»، در چهارمین تصویر کتاب که مجلس «جناب امیر^(ع)» در گهواره و دریدن اژدها را» به تصویر می‌کشد، آمده است (تصویر ۵). کتاب دوم، تحفة المجالس منتشر شده به ۱۲۷۳ ق می‌باشد. این کتاب، دارای سیزده تصویر در متن کتاب و دو تصویر الحاقی است. رقم میرزاحسن، با عبارت «عمل میرزاحسن»، در نخستین تصویر الحاقی که صحنه‌ی معراج حضرت رسول^(ص) به همراه براق را نمایش می‌دهد، آمده است (تصویر ۶). تصاویر دو نسخه‌ی مذکور، به جز دو تصویر الحاقی نسخه‌ی ۱۲۷۳ ق و نیز نخستین تصویر نسخ، مجالس مشابهی را به نمایش می‌گذارند.

تصویر ۶: معراج رسول^(ص) به همراه براق (استرآبادی، ۱۲۷۳: تصویر الحاقی)

۲. میرمحسن (دوره‌ی فعالیت ۸۸-۱۲۷۳ ق / ۷۱-۱۸۵۶ م)

درباره‌ی میرمحسن و سابقه‌ی کاری وی اطلاع چندانی در دست نیست. اولریش مارزلف، از آثاری که این هنرمند تصویر کرده است، دو کتاب تحفة المجالس (۱۲۷۳ ق) و تاریخ نادری (۱۲۸۸ ق) را ذکر می‌کند (مارزلف، ۱۳۹۰: ۶۶). بدین ترتیب، سابقه‌ی فعالیت میرمحسن، می‌باید بیش از ده سال بوده باشد.

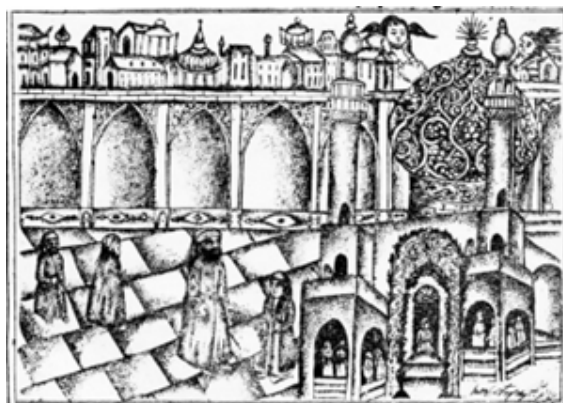
از میان کتاب‌های مورد بررسی در پژوهش حاضر، کتاب تحفة المجالس چاپ شده در ۱۲۷۸ ق دارای يك تصویر با امضای میرمحسن است. این تصویر که بیست و سومین تصویر کتاب است و «مجلس خلیفه و آوردن سیدرضی، اسمعیل بن حسن را که به معجزه‌ی صاحب‌الامر^(عج) از مرض جراحی شفا یافته بود، در آن مجلس» را نشان می‌دهد، با عبارت «عمل میرمحسن» و در قالب يك مهر رقم زده شده است (تصویر ۷). نسخه‌ی ۱۲۷۸ ق که پر تصویرترین نسخه‌ی چاپ سنگی تحفة المجالس می‌باشد، بیست و شش تصویر را در خود جای داده است. وجود هاشورهای متقاطع، خطوط موازی کوتاه‌شونده برای پرکردن فضای پس‌زمینه و چهره‌نگاری مشابه پیکره‌های انسانی، در تمام این بیست و شش تصویر، گویای آن است که همه‌ی تصاویر این کتاب توسط يك تصویرگر نقش زده شده‌اند.

۳. نصرالله‌خان خوانساری (دوره‌ی فعالیت ۱۳۰۰-۱۲۸۶ ق / ۱۸۶۹-۸۲ م)

نصرالله‌خان خوانساری از هنرمندان اواخر دوره‌ی ناصری است. آثار این هنرمند در سال‌های اولیه‌ی کار، چنان ساده‌اند که نیمه‌کاره به نظر می‌رسند. وی در این دوره، در پس‌زمینه‌ی آثار خود ساختمان‌هایی مکعب‌شکل را با عمق‌نمایی غیراصولی ترسیم می‌نماید (بوذری، ۱۳۹۰: ۴۵). ویژگی بارز سبک کار نصرالله‌خان، ناتوانی او در رعایت نسبت‌های اعضای بدن انسان، به‌ویژه چهره است (مارزلف، ۱۳۹۰: ۵۹). در آثار متأخر این هنرمند، به‌کارگیری بیش‌ازحد بافت‌های حاصل از خط، نقطه و هاشور، باعث شده تا عناصر پیش‌زمینه چندان واضح نباشند و پیکره‌ها، در شلوغی پس‌زمینه گم شوند (بوذری، ۱۳۹۰: ۴۵). به‌کارگیری پس‌زمینه‌ی شلوغ در آثار این هنرمند، تا اندازه‌ای از بروز ضعف طراحی وی می‌کاهد. از میان نسخ چاپ سنگی تحفة المجالس که در پژوهش حاضر بررسی شده‌اند، تنها، نسخه‌ی چاپ شده به ۱۳۰۰ ق حاوی تصویری با رقم «عمل نصرالله» می‌باشد. مجلس مذکور که نخستین تصویر کتاب است، مجلس «شب ولادت حضرت امیر^(ع) و نور مضاعف ستارگان و حیرت اهل مکه» را به نمایش می‌گذارد (تصویر ۸).

تصویر ۷ (چپ): خلیفه و آوردن سیدرضی، اسمعیل بن حسن را که به معجزه‌ی صاحب‌الامر^(عج) از مرض جراحی شفا یافته بود (استرآبادی، ۱۲۷۸: معجزه‌ی ۱۴ از مقصد ۱۴)

تصویر ۸ (راست): شب ولادت حضرت امیرالمومنین^(ع) و نور مضاعف ستارگان و حیرت اهل مکه (استرآبادی، ۱۳۰۰: معجزه‌ی ۱ از مقصد ۲)

جدول شماره ۳: عجایب نگاری در نسخ چاپ سنگی تحفة المجالس (مأخذ: نگارندگان)

شماره ردیف	شماره مجزه - مقصد	موضوع تصاویر	نسخه ۱۲۷۲ ق	نسخه ۱۲۷۳ ق	نسخه ۱۲۷۵ ق	نسخه ۱۲۷۸ ق	نسخه ۱۲۷۹ ق	نسخه ۱۲۸۰ ق	نسخه ۱۳۰۰ ق	نسخه بی تا
۱	یک - ۲	شب ولادت حضرت امیر ^(ع) و نور مضاعف ستارگان و حیرت اهل مکه							●	
۲	دوازده - ۲	بردن باد، بساط حضرت امیر ^(ع) را به پیش سد یاجوج و ماجوج / فرشته‌ی موکل بر ظلمات شب و روشنایی روز	●	●						
۳	چهارده - ۲	جناب علی ^(ع) و جمشید و حسنین در پای درخت و ازدهای عظیم	●	●						
۴	هفده - ۲	فتح قلعه‌ی خیبر و دونیم شدن مرحب خیبری ملعون به ضرب ذوالفقار جناب علی ^(ع)			○	●		○		
۵	هفتادوسه - ۲	جناب امیر ^(ع) در گهواره و دریدن ازدها را	●	●						
۶	هفتادوچهار - ۲	آمدن سائل در مسجد حضرت رسول ^(ص) و سوال کردن							●	
۷	هشتادوشش - ۲	بردن جناب فاطمه ^(س) به خانه‌ی جناب شاه ولایت علی ^(ع)	●	●			●			
۸	یک - ۴	امام حسن ^(ع) و نقره دادن به عبدالله در عوض دشنام دادن آن حضرت / بدل شدن عبدالصمد ملعون به خرس سیاه با گوش و بینی آدم			○			●	○	
۹	دو - ۵	امام حسین ^(ع) و سر بریدن پنج اسب را برای خاطر یک یتیم			○			○	○	
۱۰	بیستوهفت - ۵	دختر یهودی اعمی در پای درخت و مرغ		○						
۱۱	یک - ۶	امام زین‌العابدین ^(ع) و محمد حنفیه و حکمیت حجرالاسود میان ایشان			○			○	○	
۱۲	یک - ۷	امام محمدباقر ^(ع) و ابوحنیفه و جوان شامی به خدمت آن حضرت آمدن / جوان شامی و ذخار و پدر شامی با زنجیر عذاب در گردن			○	○		○	○	
۱۳	بیستویک - ۷	رفتن امام محمدباقر ^(ع) با زیدبن‌الحسن به محکمه‌ی قاضی و شهادت دادن طفل شش ماهه به حقیقت آن حضرت				○				
۱۴	یک - ۸	امام جعفرصادق ^(ع) و فرستاده‌ی ملک هند، تحفه آوردن کنیز را			○			○	○	
۱۵	هجده - ۸	جناب امام جعفر ^(ع) و قصاب که می‌خواهد بزغاله را بکشد و چرخ و دزاج		○						
۱۶	پنجاهوچهار - ۸	ابوجعفر دوانقی خلیفه و نشاندن امام جعفرصادق ^(ع) را در بالای تخت در پهلوی خود از روی عزت و احترام نسبت به آن حضرت				○				
۱۷	یک - ۹	امام موسی‌بن‌جعفر ^(ع) و غلام علی‌بن‌قطین تحفه آوردن جامه را / هارون‌الرشید تازیانه زدن غلام را			○			○	○	
۱۸	پنج - ۹	کوه قاف و چهل نفر از اولیا که در آنجا افتدا به موسی‌کاظم ^(ع) کرده، نماز گذاردند و علی‌بن‌سسیب در خدمت آن حضرت می‌بود				○				
۱۹	نوزده - ۹	جناب امام موسی‌کاظم ^(ع) و ضعیفه و چند طفل و ماده گاو او		○						
۲۰	یک - ۱۰	محمدبن‌فضل و جماعت دارای مسوال از علی‌بن‌موسی‌الرضا ^(ع) و مکالمه فرمودن جناب امام رضا ^(ع) به هر زبان، بهتر از صاحبان لسان هم			○	○		○	○	
۲۱	سه - ۱۰	به مصلی رفتن امام رضا ^(ع) با اصحاب به طلب باران و پیدا شدن ابر				○			○	
۲۲	شانزده - ۱۰	امام رضا ^(ع) و رهانیدن اولاد عصفور از بالای مار عظیم		○						
۲۳	سی‌وهشت - ۱۰	صف بستن خلائق در کوچه برای بیرون آمدن امام رضا ^(ع) برای نماز عید				○				
۲۴	چهل‌وشش - ۱۰	ابوالصلت و مأمون و پر آب شدن قبر امام رضا ^(ع) با ماهیان بسیار				○				○

شمارهٔ دفتر	شماره‌ی معجزه - مقصد	موضوع تصاویر	نسخه‌ی ۱۲۷۲ ق	نسخه‌ی ۱۲۷۳ ق	نسخه‌ی ۱۲۷۵ ق	نسخه‌ی ۱۲۷۸ ق	نسخه‌ی ۱۲۷۹ ق	نسخه‌ی ۱۲۸۰ ق	نسخه‌ی ۱۳۰۰ ق	نسخه‌ی برتا
		انگور دادن و زهر خورائیدن مأمون جناب امام رضا ^(ع) را								
۲۵	دو - ۱۱	□ مأمون اکرام نمودن امام محمدتقی ^(ع) را و حسد عباسیان/ حاضرس شدن یحیی‌بن‌اکثم با علما در منزل مأمون و مباحثه کردن با محمدتقی ^(ع)			○			○	○	
۲۶	سه - ۱۱	□ به شکایت آمدن ام‌فضل، دختر مأمون و زوجی امام محمدتقی ^(ع) ، نزد مأمون و بغض آوردن مأمون و قصد قتل امام را کردن					○		○	
۲۷	چهار - ۱۱	■ بردن پسر شیعیه را که از کوه بیاندازند و آمدن دو ملک و او را از موکلان عذاب نجات دادن و نزد امام محمدتقی ^(ع) بردن								●
		موضوع تصاویر	نسخه‌ی ۱۲۷۲ ق	نسخه‌ی ۱۲۷۳ ق	نسخه‌ی ۱۲۷۵ ق	نسخه‌ی ۱۲۷۸ ق	نسخه‌ی ۱۲۷۹ ق	نسخه‌ی ۱۲۸۰ ق	نسخه‌ی ۱۳۰۰ ق	نسخه‌ی برتا
۲۸	نوزده - ۱۱	□ امام محمدتقی ^(ع) در میان باران و اصحاب							○	
۲۹	بیست‌وهفت - ۱۱	□ امر نمودن امام محمدتقی ^(ع) غلام را به آب آوردن برای محمد هاشمی				○				
۳۰	دو - ۱۲	□ امر کردن امام علی‌تقی ^(ع) به صورت شیر بالش در مجلس متوکل و پاره کردن شیر، مرد مشعبد هندی را				○			○	
۳۱	چهار - ۱۲	□ قضیه متوکل عباسی و امام علی‌تقی ^(ع) آزمودن زن مدعی را، با درآمدن در میان شیران		○	○			○		
۳۲	دوازده - ۱۲	■ نمودن امام علی‌تقی ^(ع) لشکرهای مسلح و مکمل ملانکه را به متوکل از روی اعجاز و ترسیدن متوکل				●				
۳۳	بیست‌ودو - ۱۲	□ مجمع مهمانی اصحاب و غیره با امام علی‌تقی ^(ع) و محروم برخاستن جعفر از آن مجلس به سبب خیر موت مادرش				○				
۳۴	سی‌وهشت - ۱۲	□ رهاپندن دو نفر شخص غیبی پسر شیعیه را از دست موکلان عذاب والی شهر و انداختن حاجب والی را عوض پسر، از کوه				●				
۳۵	چهل‌ویک - ۱۲	□ اذن دادن سعید حاجب، ارده را به زندان رفتن و امام علی‌تقی ^(ع) را که به زنجیر و غل بسته بود دیدن				○			○	
۳۶	چهل‌وینج - ۱۲	□ رسیدن طلایهی لشکر روم به لشکر اسلام و غالب شدن لشکر اسلام و اسیر شدن ملیله، دختر قیصر روم				○				
۳۷	یک - ۱۳	□ رهبانان نصاری و دست به دعا برداشتن ایشان طلب باران را				○		○		
۳۸	سیزده - ۱۳	□ آمدن امام حسن‌عسکری ^(ع) به مجمع سلام مستعین و زین بر قاطر سرکش او گذاشتن و رام شدن استر در دست ایشان				○			○	
۳۹	هفده - ۱۳	□ نماز کردن جناب امام حسن‌عسکری ^(ع) در میان سیاه		○					○	
۴۰	سی‌ودو - ۱۳	□ برخوردن ابوبکر به امام عسکری ^(ع) و از ضمیر وی خیر دادن حضرت				○				
۴۱	یک - ۱۴	□ امام حسن‌عسکری ^(ع) و متولد گشتن مهدی صاحب‌الزمان ^(عج)				○				

شماره دیف	شماره معجزه - مقصد	موضوع تصاویر	نسخه‌ی ۱۲۷۲ ق	نسخه‌ی ۱۲۷۳ ق	نسخه‌ی ۱۲۷۵ ق	نسخه‌ی ۱۲۷۸ ق	نسخه‌ی ۱۲۷۹ ق	نسخه‌ی ۱۲۸۰ ق	نسخه‌ی ۱۳۰۰ ق	نسخه‌ی بی‌تا
۴۲	هشت - ۱۴	☐ در بغل گرفتن امام حسن عسکری ^(ع) جناب صاحب‌الامر ^(ع) را در سه سالگی و نزد احمد آوردن و تکلم فرمودن حضرت صاحب‌الامر با احمد				○				
۴۳	چهارده - ۱۴	☐ مجلس خلیفه و آوردن سیدرضی، اسمعیل بن حسن را که به معجزه‌ی صاحب‌الامر ^(ع) از مرض جراحی شفا یافته بود، در آن مجلس				○				
۴۴	سی‌چهار - ۱۴	☐ به معذرت آمدن اقوام ابوغالب نزد او و آوردن زوجه‌ی او را به همراه				○				
۴۵	سی‌وشش - ۱۴	☐ محفل امام حسن عسکری ^(ع) و آمدن اسمعیل و احمد در آن محفل و تکلم نمودن صاحب‌الامر ^(ع) در سن طفلی با احمد، به علامات				○				
۴۶	خانم	☐ شهر عظیم در غایت خوبی با نهرهای بسیار و سیاح بی‌آزار	○					○		
۴۷	خانم	☐ تشریف پیغمبر ^(ص) به خانه‌ی مادر دجال و دیدن کیفیت دجال ملعون را	○	○					○	
۴۸	تصویر الحاقی	☒ معراج حضرت رسول ^(ص) به همراه براق		●						
۴۹	تصویر الحاقی	☐ جناب امیر ^(ع) و حسنین ^(ع)		●						
-	-	تعداد تصاویر نسخه	۱۳	۱۵	۱۲	۲۶	۲	۱۲	۱۴	۸
-	-	تعداد تصاویر واجد عجایب‌نگاری در نسخه	۴	۶	۰	۴	۱	۱	۲	۱
*	○	مجلس تصویری پیرامون موضوع ذکر شده، در نسخه‌ی چاپ سنگی مورد نظر، آمده است.								
*	●	مجلس تصویر آمده در نسخه‌ی چاپ سنگی مورد نظر، واجد عجایب‌نگاری است.								
*	□	در متن روایت معجزه‌ی مربوط به مجلس تصویر، عجایب‌نگاری وجود ندارد.								
*	■	در متن روایت معجزه‌ی مربوط به مجلس تصویر، عجایب‌نگاری وجود دارد.								

عجایب‌نگاری

عجایب‌نگاری، اصطلاحی است که در رابطه با یک سنت ریشه‌دار در هنر و ادبیات ایران به کار می‌رود. فرهنگ عامه، توانسته است تا به تصویر کشیدن موجودات عجیب را از گذشته‌های دور، به امروز برساند و برای نمونه، تصاویر آمده در نسخ چاپ سنگی کتاب عجایب المخلوقات ادامه‌ی این فرهنگ و سنت کهن است (پرویزی، ۱۳۸۶: ب: ۱۳). تداوم سنت دیرپای آفرینش و تجسم موجودات عجیب و مابعدالطبیعی، در هنرهای تجسمی ایران زمین، امروزه تحت عنوان عجایب‌نگاری شناخته می‌شود و در آثار هنری گوناگونی چون نقوش برجسته، منسوجات، نقاشی‌ها و نسخه‌های مصور، متجلی شده است (طاهری‌قمی، ۱۳۹۹: ۳۸). بدین شرح، مفهوم مورد نظر این نوشتار، با معنای دیگری که از اصطلاح عجایب‌نگاری استنباط می‌شود و بیشتر ناظر به عجایب‌نامه‌نویسی است و مصادیقی مانند متن عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات نوشته‌ی محمدبن محمودبن احمد طوسی، یا متنی با همین عنوان و به قلم زکریابن محمدبن محمود قزوینی، دارد، متفاوت است و در پژوهش حاضر، منظور از عجایب‌نگاری، تصویر کردن (تجسم تصویری) موجودات فراواقع خواهد بود.

عجایب‌نگاری در نسخ چاپ سنگی تحفة المجالس

جدول شماره ۳، فهرست موضوعی مجالس تصاویر موجود در تمام نسخ بررسی‌شده از کتاب تحفة المجالس را در خود دارد. چینش تصاویر در این جدول، بر مبنای ترتیب معجزات و مقاصد در متن کتاب تحفة المجالس است. چنان‌که قابل مشاهده است، تصاویر دارا و فاقد عجایب‌نگاری تفکیک شده‌اند (با علائم ● و ○). همچنین، مشخص شده است که در متن روایت آن بخش از معجزه که به تصویر کشیده

شده، ذکری از عجایب آمده است یا خیر (با علامت‌های ■ و □ تفکیک شده‌اند). مطالعه‌ی هم‌زمان این جدول و تصاویر مرتبط با آن، در بررسی میزان عجایب‌نگاری در نسخ چاپ سنگی تحفة المجالس، راهگشا خواهد بود.

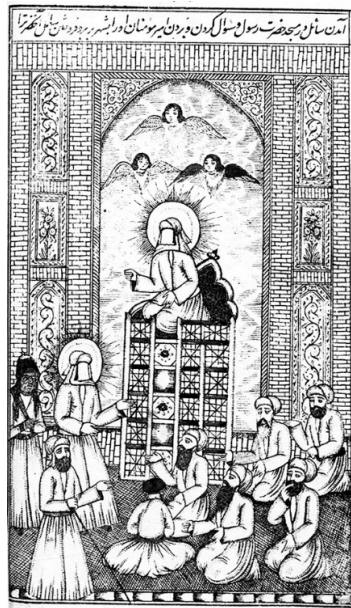
به‌منظور یافتن پاسخ پرسش پژوهش پیش رو و بررسی میزان تمایل تصویرگر تحفة المجالس به نقش کردن موجودات عجیب، کافی است بررسی شود که تصویرگران، در به تصویر کشیدن روایات معجزات، به متن روایات وفادار مانده‌اند، یا عجایب حاضر در متن را از تصاویر محصول دست خود حذف کرده و یا برعکس، مجالس تصاویر را با حضور عجایی که در متن معجزه اثری از آنها نیست، آراسته‌اند. به استناد جدول شماره ۳، از میان تصاویری که برای بیان بصری معجزات معصومین^(ع)، در نسخ تحفة المجالس مورد بررسی آمده است، تنها سه تصویر دارای عجایی هستند که در روایت مربوط به آنها، ذکری از آن عجایب نرفته است.^۳ این تصاویر که مربوط به ردیف‌های ۱، ۶ و ۳۴ جدول فوق هستند، در تصویرسازی نخستین و هفتاد و چهارمین معجزه حضرت علی^(ع) و سی و هشتمین معجزه امام علی النقی^(ع) آمده‌اند.

تصویر ۹: شب ولادت حضرت امیر^(ع) و نور مضاعف ستارگان و حیرت اهل مکه (راست: استرآبادی، ۱۲۷۵: معجزه‌ی ۱ از مقصد ۲) - (چپ: استرآبادی، ۱۲۸۰: معجزه‌ی ۱ از مقصد ۲)

روایت تصویری نخستین معجزه حضرت امیر^(ع)، در سه نسخه‌ی تحفة المجالس آمده است. همان‌طور که پیشتر نیز گفته شد، متن این روایت از حضور موجودات عجیب خالی است. تصویرسازی آن نیز در دو نسخه‌ی چاپ ۱۲۷۵ ق و ۱۲۸۰ ق، فاقد عجایب‌نگاری بوده و به نمایش ابوطالب^(ع) و مردم مکه، اکتفا شده است (تصویر ۹). اما در نسخه‌ی ۱۳۰۰ ق، نصرالله نقاش، با افزودن دو فرشته‌ی کوچک که مانند سایر اجزای تصویر خام‌دستانه نقش زده شده‌اند، بر وقوع امری قدسی تاکید کرده است (تصویر ۸). معجزه هفتاد و چهارم حضرت امیر^(ع)، تنها یک تصویرسازی در تحفة المجالس ۱۳۰۰ ق دارد. بدین‌سان، نسخه‌ی

۱۳۰۰ ق دومین تصویر واجد عجایب‌نگاری که شرح عجایب آن در متن روایت نیست را نیز در خود جای داده است. نصرالله‌خان در این تصویر، سه فرشته‌ی ظریف را که به‌جای تنه، شعله‌ی تقدسی اشکی شکل دارند، در طاق‌نمای محراب و بر فراز سر حضرت رسول (ص) به پرواز درآورده است (تصویر ۱۰). تمهید به‌کار رفته در دو تصویر مذکور، نشان از گرایش نصرالله‌خان تصویرگر به ترسیم موجودات فراواقع، چنان‌که پایبندی به متن روایت را فدای حضور عجایب‌نگاری بنماید، دارد. در معجزه‌سی و هشتم امام علی نقی (ع) که در تحفة المجالس ۱۲۷۸ ق به تصویر کشیده شده است، در تصویرسازی مجلس «رهانیدن دو نفر شخص غیبی پسر شیعه را از دست موکلان عذاب والی شهر و انداختن حاجب والی را عوض پسر، از کوه»، دو فرشته آمده است که در متن روایت معجزه وجود ندارند (تصویر ۱۱). بدین شرح، هر سه عجایب‌نگاری که معادلی روایی در متن ندارند، فرشته‌نگاری هستند.

تصویر ۱۰: آمدن سائل در مسجد حضرت رسول (ص) و سوال کردن (استرآبادی، ۱۳۰۰: معجزه‌ی ۷۴ از مقصد ۲)

از میان معجزات به تصویر کشیده شده در نسخ بررسی شده‌ی کتاب تحفة المجالس، کرامت هفدهم حضرت علی (ع) و کرامت نخست امام حسن (ع)، به جهت اجتناب از عجایب‌نگاری

تصویر ۱۱: رهانیدن دو نفر شخص غیبی پسر شیعه را از دست موکلان عذاب و انداختن والی را از کوه (استرآبادی، ۱۲۷۸: معجزه‌ی ۳۸ از مقصد ۱۲)

درخور توجه هستند. هفدهمین روایت از مقصد دوم کتاب تحفة المجالس، «فتح قلعه‌ی خیبر و دونیم شدن مرحب خیبری ملعون به ضرب ذوالفقار جناب علی^(ع)» را بازگو می‌کند. این مجلس که در شمار روایاتی است که به سبب ذکر مکرر آنها در کتاب‌های مختلف، صورت نمادین یافته‌اند، در چهار نسخه به تصویر کشیده شده است (تصویر ۱۲). با وجود نقش آفرینی جبرئیل، میکائیل و اسرافیل در روایت این ماجرا، فقط تصویر آمده در نسخه‌ی ۱۲۷۸ ق است که صورت ملائک را در خود دارد و تصاویر مربوط به نسخه‌های دیگر، به نمایش رویارویی علی^(ع) و مرحب خیبری اکتفا کرده‌اند. به سختی گنجاندن سم اسبان در هر چهار تصویر، چسبیدن اجزای اصلی تصاویر به حاشیه‌ی کادر و نیز فشردگی فرشته‌های حاضر در تصویر نسخه‌ی ۱۲۷۸ ق، حکایت از آن دارد که شاید این حذف عجایب‌نگاری، به سبب محدودیت فضای تصویر رخ داده باشد.

تصویر ۱۲: فتح قلعه‌ی خیبر و دونیم شدن مرحب خیبری ملعون به ضرب ذوالفقار جناب علی^(ع) (بالا و راست: استرآبادی، ۱۲۷۹: معجزه‌ی ۱۷ از مقصد ۲) - (بالا و وسط: استرآبادی، ۱۲۷۳: معجزه‌ی ۱۷ از مقصد ۲) - (بالا و چپ: استرآبادی، ۱۲۷۲: معجزه‌ی ۱۷ از مقصد ۲) - (روبه‌رو: استرآبادی، ۱۲۷۸: معجزه‌ی ۱۷ از مقصد ۲)

نخستین معجزه امام حسن^(ع) در سه نسخه از چاپ سنگی‌های بررسی شده به تصویر درآمده است. در تحفة المجالس‌های ۱۲۷۵ ق و ۱۳۰۰ ق، بخشی از روایت که مجلس امام حسن^(ع) و نقره دادن به عبدالله را بازگو می‌کند و خالی از حضور عجایب است، به تصویر کشیده شده و به موازات روایت، دو تصویر مذکور نیز فاقد عجایب‌نگاری هستند و تنها امام حسن^(ع)، اصحاب ایشان و عبدالله دشنام‌دهنده را به نمایش می‌گذارند (تصویر ۱۳). اما در نسخه‌ی چاپ شده به ۱۲۸۰ ق، بخشی از متن روایت برای آفرینش تصویر انتخاب شده است که مجلس بدل شدن عبدالصمد ملعون به خرس سیاه با گوش و بینی آدم را بازگو می‌کند و در تصویر خلق شده، موجود نیم‌خرس - نیم‌انسان حاضر است (تصویر ۱۴). تصویر کردن این جانور ترکیبی، نشان از جسارت تصویرگر آن دارد، چراکه با وجود اختصاص یافتن همین صفحه‌ی کتاب به هنرنمایی تصویرگران در نسخه‌های دیگری از تحفة المجالس، تصویرگران آن نسخ، از خلق این موجود عجیب اجتناب کرده و بخش دیگری از متن را برای مصور کردن برگزیده‌اند.

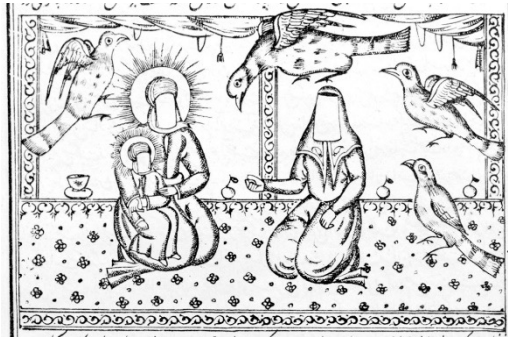
از نمونه‌های به تصویر کشیدن وفاداران‌های متن، می‌توان به مجلس «امام حسن عسکری^(ع) و متولد گشتن مهدی صاحب‌الزمان^(عج)»، در نسخه‌ی چاپ شده به ۱۲۸۰ ق اشاره کرد. در روایت مربوط به این تصویر، یعنی نخستین معجزه از مقصد چهاردهم، آمده است که به هنگام تولد حضرت مهدی^(عج)، جبرئیل و دیگر فرشتگان الهی، در قالب مرغانی سبزرنگ، در اطراف خانه محل تولد ایشان طیران می‌نمودند (استرآبادی، ۱۳۹۱: ۷۱۰). در مصور کردن این مجلس، تصویرگر تحفة المجالس، به دور از کلیشه‌ی حضور فرشتگان در جوار معصومین^(ع)، بازنمایی عینی متن روایت را پیشه نموده و تنها چند پرنده را در تصویر آورده است (تصویر ۱۵).

تصویر ۱۳: امام حسن^(ع) و نقره دادن به عبدالله در عوض دشنام دادن آن حضرت را (راست: استرآبادی، ۱۳۰۰: معجزه ۱ از مقصد ۴) - (چپ: استرآبادی، ۱۲۷۵: معجزه ۱ از مقصد ۴)

تصویر ۱۴: بدل شدن عبدالصمد ملعون به خرس سیاه با گوش و بینی آدم (استرآبادی، ۱۲۸۰: معجزه ۱ از مقصد ۴)

تصویر ۱۵: امام حسن عسکری^(ع) و متولد گشتن مهدی صاحب الزمان^(عج) (استرآبادی، ۱۲۸۰: معجزه ۱ از مقصد ۱۴)

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

چنان‌که شرح آن رفت، پژوهش حاضر، پس از معرفی اجمالی کتاب تحفة المجالس، به بررسی نسخ چاپ سنگی این کتاب، محفوظ در کتابخانه‌های عمومی تهران پرداخته و بیست‌ودو نسخه‌ی چاپ سنگی را معرفی می‌کند که در فاصله‌ی ۱۲۶۷ ق تا ۱۳۴۴ ق به چاپ رسیده‌اند. از میان این کتب، چهارده نسخه فاقد تصویر و هشت تحفة المجالس دیگر، مصور هستند. اطلاعات کتاب‌شناسی بیست‌ودو نسخه‌ی مذکور، در قالب جدول شماره‌ی ۲ ارائه شده است.

در ادامه، شرح مختصری در معرفی سه تصویرگری که آثاری مرقوم (امضاشده)، در نسخه‌های تحفة المجالس مورد بررسی دارند، آمده و به دنبال آن، با مطالعه‌ی تطبیقی متن روایات و مجالس تصاویر در نسخ تحفة المجالس، سعی شده است تا شیوه‌ی رویارویی تصویرگران این کتاب با عجایب‌نگاری، واکاوی شود. جمع‌بندی این بررسی، در جدول شماره‌ی ۴ آمده است. چنان‌که با نظر به این جدول دریافت می‌شود، در مجموع و در میان نسخ تحفة المجالس بررسی‌شده، تنها در شش تصویر (مربوط به چهار معجزه)، هنرمند قبحر، از تصویرسازی متن روایت معجزه فراتر رفته و عجاییبی را به مجلس تصویر مربوطه، افزوده یا از آن کاسته است. در مقابل، در پانزده نگاره (در تجسم تصویری ۹ معجزه)، تصویرگر تحفة المجالس، تصویر کردن وفادارانه‌ی متن روایات را شیوه‌ی خود قرار داده است و در آثار خود، از افزودن یا اجتناب از تجسم عجایب‌نگاری، به دور مانده است.

چنان‌که پیش‌تر ذکر شد، در نگاره‌های مربوط به کرامت هفدهم حضرت علی^(ع)، یعنی مجلس «فتح قلعه‌ی خیبر و دونیم شدن مرحب خیبری ملعون به ضرب ذوالفقار جناب علی^(ع)»، چسبیدن اجزای اصلی تصاویر به حاشیه‌ی کادر و نیز فشردگی آنها، حکایت از آن دارد که احتمالاً این حذف عجایب‌نگاری، به سبب محدودیت فضای تصویر رخ داده است.

درعین حال، به‌عنوان نمونه‌ای از به تصویر کشیدن وفادارانه‌ی متن، مجلس «امام حسن عسکری^(ع) و متولد گشتن مهدی صاحب‌الزمان^(عج)»، در نسخه‌ی ۱۲۸۰ ق ذکر شد که در مصور کردن آن، تصویرگر، با بازنمایی عینی متن روایت، نه فرشتگان، بلکه تنها چند پرنده را پیرامون آن حضرت به پرواز درآورده است.

بدین شرح، تصویرگر تحفة المجالس، در مجموع، در به تصویر کشیدن روایات معجزات، به متن روایات وفادار مانده و در کمتر مواردی، عجایب حاضر در متن را از تصاویر محصول دست خود حذف کرده و یا مجالس تصاویر را با حضور عجاییبی که در متن معجزه اثری از آنها نیست، آراسته است. گویی تصویرسازان تحفة المجالس، در صدد تسهیل انتقال مضمون داستان به مخاطب بوده‌اند و شخصیت‌ها و عناصر بیان قصه، تنها بنا بر ضرورت انتقال روایت، در نگاره حاضر شده‌اند.

جدول شماره ۴: جمع‌بندی یافته‌های حاصل از مطالعه‌ی تطبیقی متن روایات و مجالس تصاویر در نسخ تحفة المجالس (مأخذ: نگارندگان)

نوع عجایب‌نگاری	تصویرگر	نسخه‌ی حاوی تصویر	شماره‌ی معجزه	نسبت مجالس تصویر با متن روایت معجزات
فرشته‌نگاری	نصرالله	۱۳۰۰ ق	معجزه‌ی ۱ حضرت علی (ع)	افزودن عجایب‌نگاری
فرشته‌نگاری	نصرالله	۱۳۰۰ ق	معجزه‌ی ۷۴ امام علی (ع)	
فرشته‌نگاری	ناشناس	۱۲۷۸ ق	معجزه‌ی ۳۸ امام علی‌التقی (ع)	
فرشته‌نگاری	ناشناس	۱۲۷۲ ق	معجزه‌ی ۱۷ امام علی (ع)	حذف عجایب‌نگاری
		۱۲۷۳ ق		
		۱۲۷۹ ق		
فرشته‌نگاری	ناشناس	۱۲۷۲ ق	معجزه‌ی ۱۲ امام علی (ع)	تجسم وفادارانه‌ی عجایب‌نگاری (نبود تغییر)
		۱۲۷۳ ق		
اژدهانگاری	ناشناس	۱۲۷۲ ق	معجزه‌ی ۱۴ امام علی (ع)	
		۱۲۷۳ ق		
فرشته‌نگاری	ناشناس	۱۲۷۸ ق	معجزه‌ی ۱۷ امام علی (ع)	
اژدهانگاری	میرزاحسن	۱۲۷۲ ق	معجزه‌ی ۷۳ امام علی (ع)	
	ناشناس	۱۲۷۳ ق		
فرشته‌نگاری	ناشناس	۱۲۷۲ ق	معجزه‌ی ۷۶ امام علی (ع)	
		۱۲۷۳ ق		
		۱۲۷۹ ق		
موجود ترکیبی نیم‌خرس-نیم‌انسان	ناشناس	۱۲۸۰ ق	معجزه‌ی ۱ امام حسن (ع)	
فرشته‌نگاری	ناشناس	۱۲۷۸ ق	معجزه‌ی ۴ امام محمدتقی (ع)	
		بی‌تا		
فرشته‌نگاری	ناشناس	۱۲۷۸ ق	معجزه‌ی ۱۲ امام علی‌تقی (ع)	
موجود ترکیبی بُراق	میرزاحسن	۱۲۷۳ ق	تصویر الحاقی - معراج	

پی‌نوشت‌ها

1. Case study

۲. تمام تصاویر آمده در متن، برگرفته از نسخه‌های چاپ سنگی کتاب تحفة المجالس بررسی شده در پژوهش پیش رو هستند.
۳. به‌منظور دسترسی به متن کامل معجزات، نگاه کنید به: استرآبادی، سلطان‌محمدبن‌تاج‌الدین‌حسن. (۱۳۹۱). تحفة المجالس من معجزات انمه اطهار (علیهم‌السلام). تهران: کتابچی.

فهرست منابع

- استرآبادی، سلطان محمد بن تاج‌الدین حسن (۱۳۹۱). تحفة المجالس من معجزات ائمه اطهار (علیهم السلام). تهران: کتابچی.
- _____ (۱۳۴۴ق). تحفة المجالس من معجزات ائمه اطهار (علیهم السلام). (چاپ سنگی). نجف: محمدرضا نجفی.
- _____ (۱۳۰۰ق). تحفة المجالس من معجزات ائمه اطهار (علیهم السلام). (چاپ سنگی). تهران: حسن و محمدصادق خوانساری.
- _____ (۱۲۸۰ق). تحفة المجالس من معجزات ائمه اطهار (علیهم السلام). (چاپ سنگی). تهران: حسن و محمدصادق خوانساری.
- _____ (۱۲۷۹ق). تحفة المجالس من معجزات ائمه اطهار (علیهم السلام). (چاپ سنگی). تهران: حسن و محمدصادق خوانساری.
- _____ (۱۲۷۸ق). تحفة المجالس من معجزات ائمه اطهار (علیهم السلام). (چاپ سنگی). تبریز: مشهدی عباسعلی.
- _____ (۱۲۷۵ق). تحفة المجالس من معجزات ائمه اطهار (علیهم السلام). (چاپ سنگی). بی‌جا: عبدالحسین فریدنی (کاتب).
- _____ (۱۲۷۳ق). تحفة المجالس من معجزات ائمه اطهار (علیهم السلام). (چاپ سنگی). بی‌جا: محمدعلی (کاتب).
- _____ (۱۲۷۲ق). تحفة المجالس من معجزات ائمه اطهار (علیهم السلام). (چاپ سنگی). بی‌جا: میرزا محمد (آقا محمدرضا).
- _____ (بی‌تا). تحفة المجالس من معجزات ائمه اطهار (علیهم السلام). (چاپ سنگی). تهران: علی نائینی.
- بابازاده، شهلا (۱۳۷۸). تاریخ چاپ در ایران. تهران: طهوری.
- بوذری، علی (۱۳۹۰). چهل طوفان: بررسی تصاویر چاپ سنگی طوفان البكاء. تهران: کتابخانه و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- _____ (۱۳۸۹). فضای بی‌زوال: نگاهی تطبیقی به تصاویر چاپ سنگی معراج پیامبر (ص). تهران: دستان.
- _____ ؛ لعل شاطری، مصطفی (۱۳۹۹). «واکاوی تبدیل گفتمان مکتوب غزوه خیبر به گفتمان بصری در کتاب طوفان البكاء (مطالعه موردی آثار میرزا علی-قلی خویی)». نامه هنرهای تجسمی و کاربردی. شماره ۲۹، ۶۹-۹۱.
- پرویزی، محمد (۱۳۸۶ الف). «عجایب‌نگاری در ایران اسلامی (۲): بخت سیاه محمد سیاه‌قلم». تندیس. شماره ۱۱۱، ۱۴-۱۲.
- _____ (۱۳۸۶ ب). «عجایب‌نگاری در ایران اسلامی (۱): عجایب‌نامه‌ها و عجایب‌نگاری‌ها». تندیس. شماره ۱۱۲، ۱۲-۱۵.
- شگلو، اولمپیادا (۱۳۸۸). تاریخ چاپ سنگی در ایران. ترجمه‌ی پروین منزوی. تهران: معین.
- _____ و مارژلف، اولریش و گرین، نیل و فلور، ویلم (۱۳۹۱). چاپ سنگی فارسی از نگاه شرق‌شناسان: هشت مقاله درباره تاریخچه چاپ سنگی فارسی. ترجمه‌ی شهروز مهاجر و ارکیده ترابی. تهران: پیکره.
- طاهری‌قمی، سید محمد (۱۴۰۱). «نمودهای عجایب‌نگاری در چند نسخه برگزیده از ایران عهد ایلخانی و جلایری». رهپویه هنر. شماره ۲، ۲۹-۴۷.
- _____ (۱۳۹۹). «واکاوی نسبت قوه خیال با عجایب‌نگاری در نگارگری ایرانی اسلامی». پیکره. شماره ۲۱، ۳۷-۵۲.
- عناصری، جابر (۱۳۸۲). «تحفة المجالس: معرفی يك كتاب چاپ سنگی». صنعت چاپ. شماره ۲۴۷، ۷۰-۷۱.
- قزوینی، زکریا بن محمد بن محمود (۱۳۴۰). عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات. تصحیح نصرالله صبوحي. تهران:

- چاپخانه‌ی مرکزی ناصر خسرو.
- مارزلف، اولریش (۱۳۹۸). فرهنگ بصری شیعیان دوازده امامی ایران در دوره قاجار. ترجمه‌ی مصطفی لعل شاطری. مشهد: مرنديز.
 - _____ (۱۳۹۴). بیست مقاله در باب تاریخ چاپ سنگی در ایران. به اهتمام محمدجواد احمدی‌نیا. قم: عطف.
 - _____ (۱۳۹۰). تصویرسازی داستانی در کتاب‌های چاپ سنگی فارسی. ترجمه‌ی شهروز مهاجر. تهران: نظر.
 - _____ و خدیش، پگاه (۱۳۹۱). اخبارنامه. تهران: چشمه.
 - _____ (۱۳۸۷). «ادبیات عامیانه‌ی فارسی در دوره‌ی قاجار». ترجمه‌ی عباس امام. فرهنگ مردم. شماره‌ی ۲۷ و ۲۸، ۹۳-۱۱۷.
 - میرزایی، خلیل (۱۳۹۵). کیفی پژوهی: پژوهش، پژوهشگری و پژوهش‌نامه‌نویسی. تهران: فوژان.
 - هینلز، جان‌راسل (۱۳۸۹). شناخت اساطیر ایران. ترجمه و تالیف محمدحسین باجلان‌فرخی. تهران: اساطیر.
 - یاحقی، محمدجعفر (۱۳۸۹). فرهنگ اساطیر و داستان‌واره‌ها در ادبیات فارسی. تهران: فرهنگ معاصر.
- Marzolph, Ulrich (2012). The Pictorial Representation of Shi'i Themes in Lithographed Books of The Qajar Period. In P. Khosronejad (Ed.), *The Art and Material Culture of Iranian Shi'ism: Iconography and Religious Devotion in Shi'i Islam*, pp. 74-103. London & New York: I. B. Tauris & Co Ltd.

Received: 2023/05/01

Accepted: 2023/09/09

Aja'ib Al-Majalis; Study of The Imaginary Beings' in The Lithographed Copies of Tuhfat Al-Majalis

Maryam Yaghmaeian, PhD Student of Comparative and Analytical History of Islamic Art, Faculty of Theoretical Sciences and Higher Studies of Arts, University of Art, Tehran, Iran

Yaghoob Azhand, Professor (Retired), Faculty of Visual Arts, Fine Arts Campus, University of Tehran, Tehran, Iran

Abstract

Myths and legends, as the aspects of each nation's culture, have direct relationship with the nation's creativity. Myth and art are two sides of the same coin and have similar origins and aims. The lithographed book's illustrations, as an arena for the representation of popular art, add the social aspects to the Persian art. Religious illustration, which is intertwined with myths and symbols, creates some remarkable illustrations in the Persian lithographed books. We can find some notable samples of such creation in Tuhfat Al-Majalis. This book, which retells a bunch of miracles done by holy men, being full of marvels, seems a proper arena for the creation of imaginary beings' portraits.

This research, by monitoring the presence rate of imaginary beings in the lithographed copies of Tuhfat Al-Majalis, aims to understand the Tuhfat Al-Majalis illustrator's attitude toward imaginary beings; if the artist fills his works of art by imaginary beings, in order to attract the thrill seeker reader, or vice versa; he avoids portraying imaginary beings; or showing loyalty toward the exact text of each miracle, he just illustrates the characters and elements which are mentioned in the text, neither more nor less. In order to study this, at first, we go through a brief introduction of the book; Tuhfat Al-Majalis. Then, the bibliography of the lithographed copies (the lithographed copies of Tuhfat Al-Majalis which are kept in the Tehran public libraries) would be represented. After that, the introduction of the three illustrators who had signed their works in these copies would stand. And at last, through a comparative study of miracles' text and illustrations, we will find out if the Qajar artist has created an art work which goes beyond the miracles' text.

By studying the lithographed copies of Tuhfat Al-Majalis which are kept in the Tehran public libraries, this research represents 22 copies; 8 illustrated and 14 nonillustrated lithographed copies. By doing a comparative study of miracles' text and illustrated images, the research concludes that the illustrators mostly prefer to illustrate the miracles' exact texts. There are just few samples of creating an art work which is somehow beyond a visual translation of the miracle's exact text. In fact, among all of the lithographed copies and dozens of stories studied, just in illustrating 5 miracles the Qajar artist, by omitting or adding imaginary beings, presents an illustration which differs from the exact miracle text's visual translation. The Tuhfat Al-Majalis illustrator, doesn't load the visual representation of the religious myth with angels and devils, but he just tries to picture the mythological story in the most intelligible way possible. In other words, each of story characters would be illustrated by the artist, if it is needed in order to create a more communicative illustration.

Key Words: Tuhfat Al-Majalis, Lithography, Portraying the Imaginary Beings, Illustration